

II. RECENZJE

DOI: 10.17951/et.2019.31.322

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

ORCID: 0000-0003-0008-8690

SWOI, INNI I OBCY
W ŁEMKOWSKICH NARRACJACH TOŻSAMOŚCIOWYCH

Małgorzata Misiak, *Między Popradem a Ostawą. Tożsamość kulturowo-językowa Łemków w ujęciu etnolingwistycznym*, Wrocław: Wydawnictwo „Profil” 2018, 272 s.

„Dynamiczny rozwój polskiej etnolingwistyki sprawił, że w ostatnich paru latach jej przedmiot definiujemy jeszcze wyraziściej: oto etnolingwistyka jest z samej swej istoty jedną z nauk tożsamościowych, gdyż programowo obejmuje swym działaniem przestrzeń zamkniętą w trójkącie: «kultura – tożsamość – pamięć», zakładając przy tym, że tkanką łączną tych trzech fenomenów jest język w obu jego podstawowych wymiarach: *langue* i *parole*, systemu i tekstu” – pisał Wojciech Chlebda (2010: 10). I choć podstawowym przedmiotem badań etnolingwistyki (lingwistyki kulturowej) jest relacja język a kultura, to – podobnie jak w przypadku innych nauk o ludzkim poznaniu i ludzkiej kulturze – ostatnio coraz częściej akcentuje się tożsamościową funkcję dyscypliny, dokładniej możliwość docierania w toku analiz faktów językowo-kulturowych do tożsamości zbiorowych, do narracji interpretujących rzeczywistość.

Opolski uczony, który na gruncie polskim, jest rzecznikiem takiego właśnie postrzegania dyscypliny (por. Chlebda 2010, 2014; też Bartmiński, Chlebda 2008) połączył badania tożsamości z pamięcią, wydzielając nawet nową subdyscyplinę językoznawczą zwaną „pamięcioznawstwem lingwistycznym” i „katalog lingwistycznych zadań pamięcioznawczych”. W ten wpisał: 1) potrzebę ustaleń metapamięcioznawczych, 2) potrzebę opisu i klasyfikacji językowych eksponentów pamięci, 3) potrzebę systemowego podejścia do językowych eksponentów pamięci, 4) potrzebę językoznawczych badań nad niepamięcią wspólnotową, 5) pytanie o pamięć/niepamięć ponadnarodową. W opinii W. Chlebdy lingwiści powinni zagospodarować otwierającą się przestrzeń badawczą, włączyć się w opisywanie paralelnych miejsc pamięci, dać opisy w postaci zwartych definicji, które – tworzone w sposób uzgodniony – otwierałyby możliwość porównań i wyznaczenia wiarygodnych punktów i poziomów na mentalnych mapach pamięci/niepamięci (Chlebda 2019).

Realizacją postulatów badawczych wyznaczonych przez Wojciecha Chlebdę, w szczególności zaś systemowego podejścia do językowych eksponentów pamięci oraz badań nad niepamięcią wspólnotową, na gruncie polskim jest przynajmniej

kilka pozycji – są to m.in. prace Jolanty Tambor (2008), Aleksandry Niewiary (2009), Janiny Hajduk-Nijakowskiej (2016). Ostatnio dołączyła do nich, wydana w 2018 roku we Wrocławiu, monografia Małgorzaty Misiak pt. *Między Popradem a Oslawą. Tożsamość kulturowo-językowa Łemków w ujęciu etnolingwistycznym*.

Ta licząca 272 strony publikacja jest logicznym przedłużeniem wcześniejszych zainteresowań autorki, która Łemkom jako mniejszości etnicznej i jej etnolektowi poświęciła dobrze już znane na gruncie polskiej lingwistyki i przekładoznawstwa pozycje, w tym m.in.: *Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie* (2006) i *Języki mniejszości etnicznych a przekład. Wokół polskich i francuskich przekładów poezji łemkowskiej* (z Elżbietą Skibińską, 2007). Dla międzynarodowego *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* opracowała też artykuł na temat konceptu CHYŻA w etnolekcie łemkowskim (2015) i przeprowadziła badania ankietowe wśród Łemków (z badań tych zdała sprawę w szkicu *DOM w świetle badań ankietowych w etnolekcie łemkowskim*, 2017).

Wydana w 2018 roku we Wrocławiu monografia obejmuje *Wstęp* (I), 6 rozdziałów: II. *Wokół pojęcia tożsamości*, III. *Prezentację obiektu badań*, IV. *Zagadnienia biografii językowej*, V. *Łemkowskie obrazy Innych*, VI. *Łemków portret własny*, VII. *Łemkowskie uniwersum tożsamościowe*, oraz *Zakończenie* (VIII), *Bibliografię*, *Indeks osobowy* i *Indeks miejscowości*. W pracy zorientowanej etnolingwistycznie stawiane są pytania o to, co znaczy być Łemkiem – dąży się w niej do odkodowania w zebranych wspomnieniach wyobrażeń i wartości tworzących świat mentalny narratorów, których doświadczenie biograficzne konstytuowało się w okresie monarchii austro-węgierskiej, w czasie tworzenia się zrębów II Rzeczypospolitej, też upadku polskiej państwowości, działań systemów opresyjnych i expatriacji. Małgorzata Misiak dokonuje rekonstrukcji samoświadomości Łemków (w większości posiadających poczucie własnej odrębności, niekiedy też uważających się za część ukraińskiej wspólnoty narodowej, Dudra 2010: 257, za: Misiak 2015: 2010) i odpowiedzi na fundamentalne pytania: 1) o to, co determinuje ich postawy, wybory i zachowania, 2) jak postrzegają Innych, 3) czym różnią się od Innych, 4) dlaczego są Obcy dla Innych. Katalog pytań tożsamościowych¹ umieszcza w obrębie szerokiego tła społeczno-historycznego.

Autorka bazuje (inaczej niż przy opisie konceptu CHYŻA²) na jednym typie danych. Podstawę materiałową publikacji tworzą 34 wywiady z lat 1991–2014, utrwalone (bądź to w języku polskim, bądź w etnolekcie łemkowskim) przez samą autorkę lub pozyskane ze zbiorów Archiwum Łemkowskiego Zespołu Pieśni i Tańca „Kyczer” w Legnicy. Zgromadzone i analizowane w pracy dane to przede wszystkim relacje wspomnieniowe, utrwalające „z konkretnej, niepowtarzalnej i nieodtworzonej po upływie czasu perspektywy” pewną interpretację świata (s. 11). Są to opowieści o życiu na Łemkowszczyźnie przed wysiedleniem w ramach akcji „Wisła” w 1947

¹ Bazuje on na pytaniach stawianych przez Jerzego Bartmińskiego przy rekonstrukcji językowego obrazu świata, w szczególności zaś stereotypów etnicznych (Bartmiński 2005, 2006) oraz przez Aleksandrę Niewiarę (2009) przy odtwarzaniu kształtów polskiej tożsamości (autostereotypu Polaka).

² Przy całościowych opisach etnolingwistycznych wykorzystywane są zwykle trzy typy danych: systemowe, ankietowe i tekstowe (tzw. S-A-T).

roku, o momencie wysiedlenia, o życiu po przesiedleniu na terenie zachodniej lub północnej Polski. Autorzy wspomnień w momencie wysiedlenia mieli od 7 do 33 lat, więc już ukształtowaną osobowość, świadomość przynależności do określonej grupy etnograficznej (Łemków), uformowane wyobrażenie o swojej grupie, poczucie wspólnoty i więzi z członkami wspólnoty oraz ze swoją małą ojczyzną – Łemkowszczyzną.

Przez opowiadanie o minionych zdarzeniach dokonuje się rekonstrukcji etnograficzno-etnicznej tożsamości Łemków, łączącej w sobie to, co trwałe w osobowości z tym, co ulega zmianie w czasie. Tożsamość autorka traktuje w nawiązaniu do Jerzego Bartmińskiego (2006b) jako jedną z wartości, które stanowią „rdzeń kultury” i „wyznaczają kierunek ludzkich działań, budzą emocje, zachęcają do działania”. Łemkowskie „strategie tożsamościowe” (s. 50–51) mieszczą się w ramach aspektów wydzielonych za lubelskim raportem z badań ankietowych (JWP 2006): a) lokatywnego, ujawniającego konkretne miejsce (region, wioskę) pochodzenia, urodzenia, wychowania; b) historycznego, związanego z wydarzeniami, postaciami historycznymi, doświadczeniami historycznymi pokolenia (np. wojna, przesiedlenia); c) etnicznego, obejmującego deklaracje przynależności do grupy; d) administracyjno-politycznego, wskazującego na przynależność państwową i administracyjną do określonej jednostki w państwie; e) psychospołecznego, ukazującego silny związek z własną grupą i poczucie wspólnotowości, akcentowanie opozycji „my – oni”; f) kulturowego, związanego z elementami rodzimej kultury, wskazujących na przywiązanie, podtrzymywanie rodzimych tradycji, obrzędów, kuchni, muzyki, strojów, języka itp.; g) religijnego, odnoszącego się do praktyk religijnych grekokatolickich lub prawosławnych. Wymienione tu aspekty wskazują na wielowymiarowość i złożoność tożsamości etnograficzno-etnicznej Łemków.

Zgodnie z założeniem, że w zrekonstruowanych obrazach INNYCH można uchwycić obraz własnej grupy, autorka – po *Prezentacji obiektu badań* (III) i zreferowaniu *Zagadnień biografii językowej* (IV) odtwarza „Łemkowskie obrazy INNYCH”: Żydów, Cyganów, Ukraińców, Niemców, Ruskich i Polaków, którzy a) mogą być SWOI, a więc nie-OBCY, b) mogą być OBCY, a więc nie-SWOI, c) mogą być NIEZNANI. Bazując na metodologii opisu stereotypów, zaproponowanej przez Jerzego Bartmińskiego w książce *Stereotypy mieszkają w języku* (2007) oraz w innych pracach członków lubelskiego zespołu etnolingwistycznego (m.in. Bartmiński, Lappo, Majer-Baranowska 2004), w szczególności w raporcie *Język – wartości – polityka* (JWP 2006; Bartmiński 2006b), Małgorzata Misiak wydobywa sądy zawarte w zgromadzonych relacjach, grupuje wyrażenia cytatowe i nadbudowuje nad nimi deskryptory, by w efekcie odtworzyć syndromy, które składają się na poszczególne wyobrażenia. I tak np. wyobrażenie ŻYDA tworzą syndromy: handlarza, sąsiada, człowieka religijnego. CYGAN jawi się Łemkom jako sąsiad, muzykant, kowal. UKRAIŃCY w świetle relacji to wyłącznie kolaboranci, a RUSCY – okupanci. NIEMIEC postrzegany jest jako okupant, żołnierz oraz tzw. „dobry Niemiec”. Najbardziej rozbudowany i wieloaspektowy jest obraz POLAKA, tworzony przez syndromy: Polaka sąsiada, „niesąsiada”, „dobrego sąsiada”, „korzystającego z łemkowskiej krzywdy”, a także żołnierza, żołdaka oraz „sąsiada na obczyźnie”. Jeszcze bogatszy w narracjach okazał się „Łemków portret własny”. Jak pisze sama autorka, wielość charakterystyk spowodowała konieczność

„wprowadzenia dwustopniowego opisu” i wyróżnienia „obok syndromów o charakterze podstawowym, bazowym” – „jednostek szerszych”, tj. profili Łemka: 1) jako ofiary historii (z syndromami Łemka „skrzywdzonego” i „naiwnego”); 2) wygnańca („tęskniącego” za małą ojczyzną i z niej „wykorzonego”); 3) „Łemka etniczno-kulturowego” („radosnego” i „religijnego”); 4) chłopca („biedującego”, „bogatego”, „gospodarnego” i „pragmatycznego cwaniaka”). Profile traktowane łącznie określają łemkowską tożsamość kulturową (s. 173–203).

Punktem dojścia w monografii jest próba wyeksplikowania identyfikatorów tożsamości składających się na „Łemkowskie uniwersum tożsamościowe”. Obejmuje ono cztery płaszczyzny tożsamościowe:

1) Język ojczysty – to mowa domu rodzinnego i modlitwy: *po swojemu, swomu, naszemu*, niekiedy z doprecyzowaniem: *po łemkowsku, ukraińsku, rusku, rusińsku: Lude ne smotryły w tot czas na to, że to prawosławne (w Mychałowi) ale że po swojemu. Tam byw taki świaszczennyk – prawył tak bez riżnyci i lude chtily swoho czuty* (s. 205).

2) Terytorium, które jest elementem wspomagającym ukonstytuowanie się wspólnoty i punktem odniesienia w sytuacji utraty dawnego miejsca zamieszkania (s. 207). Jest to przestrzeń w wymiarze lokalnym, rodzinna wieś (*W naszym seli jak sia chto żenił, dobranicz use była; nasza wioska miała piękny las*) oraz w wymiarze regionalnym, Łemkowszczyzna (*W nas były derewianay ptuhy hudobom robyły; Także było w nas tiazko żyty. Tu ne jeden odżyw na Zachodi; Jak pideme na totu naszu Lemkowyny, to duże zname, de szto jest*).

3) Religia, przywiązanie do Kościoła wschodniego (grekokatolickiego lub prawosławnego), które w sytuacji powysiedleńczej okazała się jednym z najważniejszych elementów samoidentyfikacji Łemków i jednocześnie konfrontacji z Polakami-katolikami: *u nas byli cerkwi i była nasza wiara grekokatolicka my należymy pod papieża grekokatolicy / a prawosławni należą do tego / to należą prawosławni a my grekokatolicy / to pisze tu w tej książce i my nie jesteśmy żadnymi Ukraińcami ani Rosjanami tylko my jesteśmy grekokatolikami / jesteśmy obywatelami polskimi* (s. 221).

4) Historia, wzmacniająca poczucie wspólnoty dziejów, silnej więzi wewnątrzgrupowej, konstytuująca obraz Łemka jako tego, którego w czasie I wojny światowej niesprawiedliwie więziono w Thalerhofie, a potem „wywieziono, wykopano, wygoniono, wyszykowano, wysiedlono, przesiedlono, wywłaszczono, pogoniono, spędzono, zniszczono”, następnie przymusowo wysiedlono, pomimo tego, że był i jest lojalnym obywatelem Polski (s. 233).

W świetle zgromadzonych narracji tożsamość Łemków, jak każda tożsamość zbiorowa, jawi się jako wyabstrahowana z tożsamości indywidualnych część wspólna ich samoidentyfikacji (por. Chlebda 2010). Uzyskany obraz to jednocześnie – jak podsumowuje w *Zakończeniu* Małgorzata Misiak – swego rodzaju „tożsamościowy palimpsest”, gdyż pozyskane relacje są tekstem wielowarstwowym, zawierającym zarówno znaczenia dosłowne, jak też i ukryte: „Po «zeskrobaniu» jednostkowej opowieści biograficznej jak na starożytnym pergaminie dało się odczytać tożsamość kulturowo-językową zbiorowości. Uzewnętrzniła się ona w wielosegmentowej opozycji my – oni: Łemkowie – Inni (Polacy, Żydzi, Cyganie, Ukraińcy, Ruscy, Niemcy),

nasza wiara – wasza wiara (grekokatolicy/prawosławni – katolicy), nasza mowa – wasza mowa (łemkowszczyzna / polszczyzna Łemków – polszczyzna Polaków), nasza ziemia – wasza ziemia (Łemkowszczyzna – obczyzna), nasza historia (Thalerhof / akcja „Wisła” – wasza historia” (s. 234–235). Reprezentujący tzw. pokolenie przejściowe podmiot wypowiadający się w tekstach to *de facto* osoba o podwójnej tożsamości – osoba symbolicznie związana z Łemkowszczyzną i jednocześnie ktoś, kto buduje swoją tożsamość kulturowo-językową na obczyźnie. Książka doskonale przybliży tę poliwalencję podmiotu, (samo)wiedzę Łemków ucieleśnioną w różnych zachowaniach, w tym językowo-komunikacyjnych³. Owa złożoność, widoczna jest w różnych płaszczyznach życia (w dwureligijności, dwujęzyczności, biterytoriałności i skomplikowanej historii) oraz sieci dyskursów (wspomnieniowego, historycznego, religijnego, politycznego, kulturowego i etnicznego), wyznaczonych przez ten sam podmiot, jego punkt widzenia, świat wyobrażeń i wartości.

Literatura

- Bartmiński Jerzy, 2005, *Koncepcja językowego obrazu świata w programie slawistycznych badań porównawczych*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” t. 40, Warszawa, s. 259–280.
- Bartmiński Jerzy, 2006a, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2006b, *Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, [w:] JWP, s. 8–35.
- Bartmiński Jerzy, 2007, *Stereotypy mieszkają w języku*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 20, s. 11–27.
- Bartmiński Jerzy, Lappo Irina, Majer-Baranowska Urszula, 2002, *Stereotyp Rosjanina i jego profilowanie we współczesnej polszczyźnie*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 14, s. 105–151.
- Chlebda Wojciech, 2010, *W poszukiwaniu językowo-kulturowego obrazu świata Słowian*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. Wojciech Chlebda, Opole, s. 7–20.
- Chlebda Wojciech, 2014, *O potrzebie mapowania polskiej pamięci/niepamięci zbiorowej*, [w:] *Konstrukcje i dekonstrukcje tożsamości*, t. 3. *Narracja i pamięć*, red. Ewa Golachowska, Anna Zielińska, s. 39–47.
- Chlebda Wojciech, 2019, *Z katalogu zadań pamięcioznawczych*, „Stylistyka” 28.
- Dudra Stefan, 2010, *Łemkowie*, [w:] *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej*, red. Stefan Dudra, Bernadetta Nitschke, Kraków, s. 256–287.
- Gajda Stanisław 2008, *Słowiańskie dyskursy tożsamościowe*, [w:] *Tożsamość a język w perspektywie slawistycznej*, red. Stanisław Gajda, Opole, s. 7–17.
- Hajduk-Nijakowska Janina, 2016, *Doświadczenie pamięci. Folklorystyczny kontekst opowieści wspomnieniowych*, Opole.

³ Tak definiuje tożsamość w kontekście słowiańskich dyskursów Stanisław Gajda (2008: 10).

- JWP – *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2006.
- Misiak Małgorzata, 2006, *Lemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*, Wrocław.
- Misiak Małgorzata, 2015, *Koncept DOM w etnolekcie łemkowskim*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin, s. 207–235.
- Misiak Małgorzata, 2017, *DOM w świetle badań ankietowych w etnolekcie łemkowskim*, [w:] *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Małgorzata Brzozowska, Beata Żywicka, Przemyśl, s. 76–80.
- Misiak Małgorzata, 2018, *Między Popradem a Ostawą. Tożsamość kulturowo-językowa Lemków w ujęciu etnolingwistycznym*, Wrocław.
- Misiak Małgorzata, Elżbieta Skibińska, 2007, *Języki mniejszości etnicznych a przekład. Wokół polskich i francuskich przekładów poezji łemkowskiej*, „Teksty Drugie” 4, s. 73–95.
- Niewiara Aleksandra, 2009, *Kształty polskiej tożsamości. Potoczny dyskurs narodowy w perspektywie etnolingwistycznej*, Katowice.
- Tambor Jolanta, 2008, *Mowa Górnioślązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna*, Katowice.